

УДК 378 (374.1)

ДІДЕНКО Олег Григорович,
аспірант каф. соц. і гуманіт. політики НАДУ

**УДОСКОНАЛЕННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ В УКРАЇНІ:
ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ**

Аналізуються державно-управлінські аспекти вдосконалення патріотичного виховання молоді в Україні. Простежується створення правових механізмів патріотичного виховання молоді. Пропонуються заходи для активізації процесу національно-патріотичного виховання молоді в Україні.

Ключові слова: патріотизм, патріотичне виховання, патріотична свідомість, національна ідентичність.

Диденко О. Г. Усовершенствование патриотического воспитания молодежи в Украине: государственно-управленческий аспект

Анализируются государственно-управленческие аспекты усовершенствования патриотического воспитания молодежи в Украине. Прослеживается создание правовых механизмов патриотического воспитания молодежи. Предлагаются мероприятия для активизации процесса национально-патриотического воспитания молодежи в Украине.

Ключевые слова: патриотизм, патриотическое воспитание, патриотическое сознание, национальная идентичность.

Didenko O. G. Improvement of patriotic education of young people in Ukraine: state-administrative aspect

The state-administrative aspects of perfection of patriotic education of young people in Ukraine are analyzed. Creation of legal mechanisms of patriotic education of young people is traced. Measures are offered for activation of process of national-patriotic education of young people in Ukraine.

Key words: patriotism, patriotic education, patriotic consciousness, national identity.

Постановка проблеми. Актуальність патріотичного виховання зумовлюється процесом формування в Україні єдиної політичної нації. Патріотичне виховання населення спрямоване на забезпечення цілісності, соборності України, що є основою української національної ідеї. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів України задля національного відродження, розбудови й удосконалення суверенної правової держави і громадянського суспільства здійснювалось саме на базі демократичних цінностей, які, у свою чергу, мають бути в основі патріотичного виховання. Дані соціологічних досліджень свідчать, що рівень патріотизму народу України є недостатньо високим. Серед молоді у віці 18 – 29 років показник готовності до еміграції становить 50,4 %, а у віковій групі 30 – 39 років – 42,4 %. Таким чином, серед вікової категорії, від якої залежить майбутнє України, майже кожен другий допускає для себе можливість еміграції.

За даними опитування, проведеного Українським центром економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова у 2007 р. на запитання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» 44,2 % респондентів відповіли «так», 35,6 % – «скоріше так», 9,7 % – «скоріше ні», 4,3 % – «ні», 6,2 % – «важко відповісти» [22]. Подібну тенденцію ми спостерігаємо і у молоді. Згідно з результатами соціологічного опитування серед молоді, зокрема випускників загальноосвітніх навчальних закладів, що проводилося фондом «Демократичні ініціативи» у кінці 2008 р. тільки близько 30 % опитаних школярів вважають, що головне, що об'єднує населення України в єдину націю – це патріотичні почуття громадянина України [17]. Згідно з дослідженням, проведеним компанією Research & Branding Group улітку 2011 р., 76 % громадян нашої країни вважають себе патріотами України. Також 72 % пишаються тим, що є громадянами нашої держави, а кожен другий українець (52 %) у разі необхідності готовий захищати свою країну. До того ж переважна більшість респондентів – 93 % – вважають Україну своєю Батьківщиною [4]. У цих умовах постає необхідність вирішення на державному рівні проблем, пов'язаних з вихованням патріотизму та формування національної свідомості населення України як основи консолідації суспільства і зміцнення держави. У Стратегії національної безпеки України зазначається, що заради консолідації українського суспільства слід поширювати серед різних соціальних, вікових, освітніх, культурних верств

українського народу ідею спільності історичної долі, переваг тісної співпраці і взаємодопомоги, безпосередньої залежності успішності кожного громадянина України від рівня єдності українського суспільства, що сприятиме формуванню національної ідеї в її широкому світоглядному розумінні [19]. Але особливу увагу потрібно приділяти саме молоді. Національно-патріотичне виховання молоді сьогодні є одним із найголовніших пріоритетів державної політики в Україні, важливою складовою національної безпеки України. Патріотизм сьогодні є нагальною потребою і держави, оскільки високий рівень патріотизму населення здатен забезпечити соціально-політичну стабільність та гідне місце країні в цивілізованому світі; і особистості, яка своєю любов'ю до Батьківщини прагне досягти взаємної любові від неї з метою створення умов для вільного саморозвитку і збереження індивідуальності; і суспільства, яке зацікавлене в тому, щоб саморозвиток особистості, становлення її патріотичної самосвідомості здійснювалися на моральній основі. Це обумовлює актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливим напрямом гуманітарної політики країни є цілеспрямоване формування патріотизму громадян. У сучасній науковій літературі в галузі знань «Державне управління» майже відсутні роботи, у яких аналізувалися б проблеми національно-патріотичного виховання. Певною мірою ці питання висвітлюються в роботах Ю. Кальниша, В. Трощинського, Т. Безверхої, але національно-патріотичне виховання молоді як складова державної політики залишається поза увагою дослідників.

Метою статті є висвітлення державно-управлінських аспектів удосконалення патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Патріотичне відношення, патріотичний обов'язок, маючи етичне походження і характер, відображено в правових актах (у конституції, законах про військовий обов'язок і охорону державної таємниці та ін., у присягах і статутах), оскільки громадянське суспільство, як комплекс суспільних відносин, незалежне від держави, але обов'язково взаємодіє з нею [1].

Узагалі феномен патріотизму не є предметом вивчення державно-управлінської науки, яку цікавлять лише ті аспекти, які стосуються участі громадян у формуванні органів державної влади, визначення їх політики, контролю за державою, підпорядкування її інтересам громадян. Суб'єкти громадянського суспільства, які

здійснюють ці функції, – політичні партії і суспільні об'єднання – повинні: бути носіями патріотичної свідомості та брати участь у патріотичному вихованні громадян.

Проте право, виникаючи як нормативний регулятор відносин, що склалися в суспільстві, об'єктивно закріплюється у формі зобов'язальних настанов. Останні, будучи зафіксовані письмово, стають обов'язковими для виконання всіма членами суспільства. При цьому велику роль виконують етнічна самосвідомість, традиційний устрій життя, найпоширеніші вірування, форми поведінки (включаючи патріотичну) [18]. Складовими елементами права, що склалися, є не просто прагнення людей, навіть якщо вони розуміються як соціальні очікування, а ідентифіковані соціальні прагнення. Ідентифікація означає свідоме віднесення себе індивідом до якої-небудь групи, ототожнення індивідом своїх цінностей з цінностями групи. Лише внаслідок такої взаємодії, постійного узгодження вольових прагнень і складається інтегральна система патріотичного світосприйняття індивідуальних цінностей, а співвіднесені з нею ідентифіковані домагання набувають статусу праводомагань [6].

Державне і суспільне життя повинне бути пронизане патріотизмом, причому особливої гостроти це набуває в перехідні періоди, що супроводжуються зміною політичних орієнтирів, структур влади тощо. На стан патріотичних настроїв у суспільстві впливають як об'єктивні (розбалансовується економіка, політика і право), так і суб'єктивні (правова нестабільність і нігілізм не тільки громадян, але й суб'єктів правоохоронної діяльності).

Юридично значуща патріотична поведінка відображає вплив багатьох чинників:

- встановлення прийнятних меж патріотичної поведінки;
- формування цілей патріотичної поведінки;
- управління мотивацією (тісно пов'язаною з цільовою орієнтацією)

патріотичної поведінки;

- коригування деяких проявів патріотичної поведінки;
- пояснення різних аспектів патріотичної поведінки.

Цілеспрямований характер перетворень, здійснюваних у політиці, свідчить про її тісну спорідненість з управлінням (хоча, зрозуміло, не всяке управління є політика, а тільки таке, в якому об'єктом управління є людина) [23]. Для раціональної організації відносин суспільство в процесі свого розвитку формує різні системи

(інститути), завданням яких є породження якоїсь якісної визначеності. У контексті нашого дослідження йдеться про роль патріотичного виховання, оскільки якщо проаналізувати всі процеси і чинники, що породжують нестійкість, конфлікти, протистояння, то в їх основі ми завжди знайдемо (серед інших) і антипатріотичні настрої. Сказане дозволяє «перекласти розуміння стійкого розвитку суспільства мовою людських прав, додати йому універсального характеру» [3] (тут і далі переклад автора. – *О. Д.*).

Створення нормативно-правових засад патріотичного виховання в незалежній Україні починається від дня підписання Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», на підставі якого Постановою Кабінету Міністрів України була затверджена «Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» [5; 11]. Одним із головних завдань цієї програми було забезпечення формування та розвитку в молоді загальнолюдських та національних цінностей. Програма передбачала реалізацію ряду заходів, спрямованих на фізичне та духовне гартування молоді. Серед чисельних заходів треба відзначити впровадження серед учнівської молоді гри-випробування «Котигорошко», спрямованої на виховання молоді на українських традиціях та формуванню в неї здорового способу життя. Для посилення Національної програми у 2001 р. було видано розпорядження Президента України «Про заходи щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді» [10], згідно з яким під час формування Державного бюджету України на 2002 р. і наступні роки вимагалось обов'язкове планування коштів, необхідних для виконання Програми, та рекомендувалось місцевим органам виконавчої влади і органам місцевого самоврядування більш активно брати участь у реалізації заходів Програми, залучаючи для цього, крім бюджетних коштів, інші джерела фінансування, не заборонені законодавством.

На підтримку діяльності громадських організації козацького спрямування, які значну увагу приділяють вихованню молоді на національних традиціях, Президент України видав Указ «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000 – 2005 рр.» [13]. Програма передбачала ряд заходів, спрямованих на активізацію військово-патріотичного виховання молоді, зокрема

роботи у сфері освіти і виховання, роботи зі створення, відродження, відновлення та охорони заповідних місць і об'єктів та ін. Відповідно до завдань цієї програми була здійснена розробка дитячо-юнацької військово-спортивної патріотичної гри «Сокіл» («Джура»), яка зобов'язувалася до впровадження в навчальних закладах системи освіти наказом Міністра освіти і науки, молоді та спорту України «Про затвердження Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру „Сокіл” („Джура”)» № 855 від 25 грудня 2003 р.

У 2002 р. видається Указ Президента України «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» [12], який стає основою нормативно-правової бази військово-патріотичного виховання молоді до сьогоднішнього дня. Згідно з цією концепцією під егідою трьох відомств – Міністерства освіти та науки, Міністерства оборони, Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, відкривається шлях до впровадження в системі освіти Всеукраїнської військово-патріотичної гри «Патріот» (наказ Міністерства освіти та науки № 274/112/10 від 5 квітня 2004 р.). У 2007 р. видається Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України», який вимагає від Уряду «розробити та затвердити протягом першого півріччя 2008 року державну програму військово-патріотичного виховання громадян України на період до 2015 року, передбачивши, зокрема, заходи щодо утвердження в масовій свідомості історично притаманних Українському народу високих моральних цінностей, вірності традиціям українського козацтва» [7].

На забезпечення патріотичного виховання української молоді спрямовані відповідні правові акти, зокрема Постанова Верховної Ради України «Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку» та Закон України «Про загальнодержавну програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» [8; 9]. Але через відсутність конкретних механізмів її реалізації та неналежний контроль за її виконанням, програма не була реалізована повною мірою. З метою активізації Загальнодержавної програми підтримки молоді Кабінет Міністрів України видав розпорядження «Заходи щодо виконання у 2008 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 – 2008 роки» [2]. Завдання вдосконалення системи патріотичного виховання молоді

також ставилося в розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009 – 2011 роки» [14], одним із завдань якої є вдосконалення системи виховання молоді на національних традиціях. У Державних національних програмах «Освіта» («Україна ХХІ століття»), «Діти України», «Національній програмі патріотичного виховання громадян, розвитку духовності», законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України як стратегічні визначаються завдання виховання в особистості любові до Батьківщини, усвідомлення нею свого громадянського обов'язку на основі національних і загальнолюдських духовних цінностей, утвердження якостей громадянина-патріота України як світоглядного чинника. У грудні 2011 р. було представлено Проект Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013 – 2017 рр., мета якої полягає в забезпеченні цілеспрямованої, комплексної, послідовної і взаємоузгодженої за часом, ресурсами та результатами діяльності органів державної влади і громадськості щодо патріотичного виховання населення України [15]. Очевидний «патріотичний бум заходів і рекомендації-регламентації». З 2013 р. уряд планує витратити 40 млн грн на рік на патріотичне виховання населення. Перспективи здійснення подібних заходів для «Першого національного» телеканалу прокоментував директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко: «Доки Україна як держава, як господарський комплекс, як суспільство не дасть громадянам відчутного приводу для гордості, я думаю, що до того часу немає особливого сенсу проводити якісь програми. Коли посадовець закликає проявити економічний патріотизм і купувати українське, при цьому у нього на руці швейцарський годинник, і він сідає в німецький автомобіль. Досвід показує, що такі програми неефективні», – зазначив знавець [20].

Відомий італійський режисер Ф. Дзеффіреллі, характеризуючи імідж державного апарату, згадує у зв'язку з цим слова Святого Франциска Ассизського: ви не повинні ходити по світу, намагаючись сповістити про прихід Христа. Люди повинні розуміти, що ви – істинний християнин, по тому, як ви поведетеся. Представники сучасної української еліти можуть «переконано» говорити про необхідність патріотичного виховання народу, «забуваючи», що їх власні сім'ї вже

покинули Україну, їх діти отримують освіту в інших країнах, вони купили собі маєтки за кордоном і т.д.

На думку представника Державного Комітету України у справах ветеранів Григорія Ясева, «укази Президента України з приводу поліпшення патріотичного виховання громадян, Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства, затверджена постановою Кабінету Міністрів України, не виконуються. Новітні гуманітарії вигадують привабливі девізи та гасла: «Ми різні, адже маємо різне коріння і насіння. Ми однакові, адже проростаємо на одній землі. Ми єдині, адже наша ненька – Україна». Та хіба можуть збігатися інтереси й почуття мільйонів знедолених пенсіонерів, безробітних людей середнього віку та молоді з інтересами «сучасних українців», які володіють незліченним багатством. Насувається загроза переродження суспільства, втрата великих історичних і культурних надбань українського народу. Батьки, вчительська громадськість вкрай стурбовані майбутнім своїх дітей, посилюється голос протесту бездумним реформам освіти, руйнації системи патріотичного виховання, що склалася в радянські роки. «Настав час схаменутися», – кажуть вони» [24].

Одне з найсильніших психологічних потрясінь останніх років української дійсності – захоплення власності вузькою групою людей і різке, неконтрольоване і, головне, вкрай несправедливе розмежування на бідних і багатих. Проблема відродження українського патріотизму, звичайно ж, не має простого рішення. Сьогодні влада намагається консолідувати роз'єднане суспільство, оскільки це вже є загрозою самому існуванню держави. Проте до будь-якого варіанту такого соціального компромісу необхідна серйозна психологічна підготовка. Навряд чи вдасться примусити людей прийняти легітимність власності, захопленої в ході «блатної» приватизації. Повинні прийти нові покоління, які будуть згодні з ситуацією, що склалася, що може привести до створення в суспільстві клімату довіри, згоди, компромісу і соціального оптимізму – мінімальних умов, сприятливих для дійсного відродження патріотичних настроїв у суспільстві. Але, на нашу думку, це буде вже зовсім інший патріотизм, далекий від такого довго пануючого принципу «Спочатку думай про Батьківщину, а потім про себе». Саме слово «патріотизм» багатьма сприймається як застаріле. Патріотичну свідомість неможливо формувати

шляхом любових рішень (скажімо, розвісивши плакати «Любіть Батьківщину!»). Але ще більш згубно те, що відбувалося впродовж останніх років, коли патріотична робота була фактично припинена. Не можна жити без пошани до власної країни, її народу, її історії, досягнень і жертв, тому що це означає самим руйнувати своє майбутнє.

Після розпаду Радянського Союзу ми знов опинилися в ідентифікаційній кризі, втратилася наша ідентичність – хто ми, які ми, куди ми йдемо. Відновити патріотичну свідомість можна лише возз'єднуючи розриви, продовживши розвиток українського народу.

Важливого значення в цих умовах набуває патріотичне виховання майбутніх поколінь. Це, насамперед, становлення національної свідомості, належності до рідної землі, народу. Цей процес має два етапи, що відповідно вказують на різні рівні засвоєння національних цінностей. На першому етапі здійснюється етнічне самоусвідомлення на основі засвоєння рідної мови, родинних звичаїв, традицій, національної міфології, фольклору, мистецтва; народних поглядів, переконань, ідеалів, загальноприйнятих норм поведінки тощо. На другому етапі – громадсько-патріотичне самоусвідомлення – у процесі включення учнів в активну творчу діяльність, спрямовану на розбудову власної держави, її впорядкування і зміцнення; вивчення історії Вітчизни, героїчного минулого, трудових подвигів, подвижництва в ім'я вільного життя, її культурної спадщини; відновлення різних елементів української культури у власній життєдіяльності; встановлення дружніх партнерських відносин з представниками інших країн та народів, культивування кращих рис української ментальності, розвитку самобутності кожної особистості тощо. В українських школах останнім часом спостерігаються тенденції щодо впровадження системи національно-патріотичного виховання.

Звернувшись до зарубіжного досвіду в цій сфері, можемо побачити найближчі аналоги цієї системи – навчальні коледжі й університети за кордоном. У США це *American Studies*, у Канаді – *Canadian Studies*, в арабських країнах – *Arabian Studies* та ін. Причому навчальні центри за такими програмами створюються і за кордоном для просування патріотичних (етичних, культурних, інтелектуальних цінностей) своєї країни за її межі. Наприклад, ресурсні центри *American Studies* виникли останніми

роками в Білорусі й на Україні, а Arabian Studies – у багатьох регіонах світу, хоча б частково населених мусульманами.

От як визначає свою місію «Програма вивчення Америки» Університету південної Каліфорнії: «Захід XXI століття, на відміну від Заходу міфів і минулого, керуватиметься не тими, хто швидше вихоплює зброю або здатний контролювати водні ресурси, а тими, хто краще за інших уміє слухати й розуміти багату суміш мов, ритуалів і історій, які і є Заходом і Сполученими Штатами як щось ціле» [21].

Висновки. Перед державними структурами, системою освіти, громадянським суспільством країни стоїть завдання переходу від синкретичних інтерпретацій переважно моночинників феномену патріотизму до складних дискурсивних парадигм аналізу й управління. Питання не вичерпується простим перебором (ревізією) методологічних варіацій і методичних удосконалень. Потрібні нові інтеграційні способи вивчення й інтерпретації даних, побудовані на пріоритетній увазі до синтетичних проявів суспільного життя й відображення реально існуючих і значущих соціумних структур.

Можна припустити, що формування й управління феноменом патріотизму мають будуватися не на відцентрових конструктах «впливу» і не на центричних стосунках», а на дослідженні просторів, що «зв'язують» соціум в єдине патріотичне ціле: комунікації, взаємодії, події, культурного міфу, символічного буття.

Для подолання вищезазначених проблем потрібно здійснити ряд таких кроків: удосконалити нормативно-правову базу патріотичного виховання молоді, створити єдиний координаційний центр під патронатом Президента України для забезпечення ефективного здійснення патріотичного виховання молоді з залученням представників відповідних міністерств та відомств, громадських організацій, ЗМІ, сприяти посиленню співпраці органів державної влади та органів місцевого самоврядування з громадськими об'єднаннями національно-патріотичного спрямування, активізувати реалізацію місцевих і галузевих програм патріотичного виховання молоді центральними й місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування, інформаційно-пропагандистське забезпечення патріотичного виховання молоді шляхом розроблення рекомендацій щодо посилення патріотичної спрямованості програм радіомовлення та телебачення, матеріалів друкованих засобів масової інформації.

Список використаних джерел

1. **Дмитриев Ю. А.** Соотношение понятий политической и государственной власти в условиях формирования гражданского общества / Ю. А. Дмитриев // Государство и право. – 1994. – № 5. – С. 28 – 34.
2. **Заходи** щодо виконання у 2008 році Загальнодержавної програми підтримки молоді на 2004 – 2008 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 лип. 2008 р. № 933-р. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.
3. **Круглый стол:** права человека и стратегия устойчивого развития // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 103 – 119.
4. **Миколук О.** Патріотизм український – ритуал радянський / Оксана Миколук. – День. – 22 листоп. 2012 р. – Режим доступу : www.day.kiev.ua/223262.
5. **Національна** програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 верес. 1999 р. № 1697. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.
6. **Право** и мораль в истории: проблемы ценностного подхода (материалы научного симпозиума) // Право и государство. – 1998. – № 8. – С. 114 – 119.
7. **Про додаткові** заходи щодо підвищення боєздатності Збройних Сил України : Указ Президента України від 12 груд. 2007 р. № 1209. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.
8. **Про загальнодержавну** програму підтримки молоді на 2004 – 2008 роки : Закон України від 18 листоп. 2003 р. № 1281-IV. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.
9. **Про заходи** Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сферах національно свідомого і патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку : Постанова Верховної Ради України від 22 трав. 2003 р. № 865-IV. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.
10. **Про заходи** щодо подальшого вдосконалення системи патріотичного виховання молоді : розпорядження Президента України від 29 черв. 2001 р. № 173/2001-рп. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

11. **Про заходи** щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян : Указ Президента України від 27 квіт. 1999 р. № 456. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

12. **Про Концепцію** допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді : Указ Президента України від 25 жовт. 2002 р. № 948/2002. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

13. **Про Національну** програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2000 – 2005 рр : Указ Президента України від 15 листоп. 2001 р. № 1092. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

14. **Про схвалення** Концепції Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009 – 2011 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 верес. 2008 р. № 1237-р. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

15. **Проект** Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013 – 2017 роки . – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

16. **Робоча** група з питань патріотичного виховання молоді при апараті РНБО ініціює розробку загальнодержавної концепції патріотичного виховання молодих людей // Рада нац. безпеки і оборони України. – Режим доступу : www.rainbow.gov.ua/news/450.html.

17. **Ровесники** незалежної України: думки, інтереси, громадянські позиції // Фонд Демократичні ініціативи. – Режим доступу : dif.org.ua/ua/poll.

18. **Свечникова Л. Г.** Понятие обычая в современной науке: подходы, традиции, проблемы / Л. Г. Свечникова // Государство и право. – 1998. – № 9. – С. 98 – 102.

19. **Стратегія** національної безпеки України. – Режим доступу : portal.rada.gov.ua/rada.

20. **Україною** не можна змусити пишатися без економічних чи суспільних досягнень // Центр Разумкова. – Режим доступу : razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=3367.

21. **Чупрій Л. В.** Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи / Л. В. Чупрій / Агентство стратег. дослідж. – Режим доступу : sd.net.ua/2009/11/05/patrotichne_vikhovannja_v_ukran_ctan__perspektivi.html.
22. **Чи вважаєте Ви себе патріотом України?** // Центр Разумкова. – Режим доступу : www.ucers.org/ukr/poll.php?poll_id=399.
23. **Шабров О. Ф.** Политическая система: демократия и управление обществом / О. Ф. Шабров // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 116 – 125.
24. **Ясєв Г.** Державна програма патріотичного виховання населення / Г. Ясєв // Світ дит. б-к. – Режим доступу: lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/6/33.pdf.